

Tot eene altoos duurende gedachtenisse

3 Oktoberlezingen

Redactie: Dr. E.S. van Eijck van Heslinga, Dr. R.P. Fagel, Drs. A. Netiv, Prof. dr. J. Pollmann en Dr. J. Zijlmans

De 3 Oktoberlezingen worden georganiseerd door de 3 October Vereeniging en het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden.

Deze lezingen worden jaarlijks gehouden op de zondag voorafgaande aan 3 oktober. De eerste lezing vond plaats op 28 september 1997 in het Stedelijk Museum de Lakenhal in Leiden.

Voor de 3 Oktoberlezing wordt ieder jaar een spreker uitgenodigd, die op zijn of haar manier naar het beleg van Leiden kijkt.

3 Oktoberlezingen:

- 1997 R.P. Fagel, *Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen.*
- 1998 J.A.F. de Jongste, *Om de religie of om de vrijheid. Spanningen tussen stadhuis en kerk na het beleg.*
- 1999 D.J. Noordam, *De historische optochten van de 3 October-Vereeniging.*
- 2000 W. Otterspeer, *De lezende Pallas. Het dubbeltalent van de Leidse universiteit.*
- 2001 S. Groenveld, *Van vyanden und vrienden bedroevet. De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad.*
- 2002 B.M.A. de Vries, *De eerste 3 October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?*
- 2003 L.H.J. Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden.*
- 2004 R.C.J. van Maanen, *3 oktober 1574. Keerpunt in de Leidse geschiedenis.*
- 2005 J.M. Bordewijk-Knotter, *Lof zij den helden. Vier eeuwen Leidse stedentrots op het toneel.*
- 2006 Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, *Honger.*
- 2007 A. Pol en B.J. van der Veen, *Het noodgeld van Leiden - waarheid en verdicthting.*
- 2008 J. Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw.*
- 2009 M. Ebben, *Winnaars en verliezers. Kerkelijke goederen en het beleg en ontzet van Leiden.*
- 2010 H. den Heijer, *Holland onder water. De logistiek achter het ontzet van Leiden.*
- 2011 J. Zijlmans, *Leidens ontzet. Vrijheidsstrijd & Volksfeest.*
- 2012 A. Netiv en C. Brandenburgh, *(Mooier dan) de werkelijkheid. Het beleg van Leiden in archief, beeld en bodem.*
- 2013 L. Jensen, *De les van Leeuwte. Kinderboeken over het beleg en ontzet van Leiden.*
- 2014 E.M. Jacobs, *Waarom Paling? De 3 oktoberfeesten door de bril van een antropoloog.*
- 2015 A. van der Lem, *Willem van Oranje en Leiden.*
- 2016 O. van Marion, *Van Jochem tot Jan. Stedenlof in liederen over Leidens Beleg en Ontzet.*
- 2017 Raymond Fagel, *De Spaanse belegeraar van Leiden. Het eigen verhaal van Francisco de Valdés*

Tot eene altoos duurende gedachtenisse

De nalatenschap van Pieter Adriaensz van der Werff

Frans Grijzenhout

Illustratie omslag: Jan de Bisschop, *Aftekening van een buste van Pieter Adriaensz van der Werff* door Hendrick de Keyser, pen in bruine inkt, deels gewassen, over een tekening in zwart krijt, 212 x 133 mm, Rijksmuseum, Amsterdam.

Vormgeving: Primavera Pers

Druk: Nautilus, Leiden

© Frans Grijzenhout, 2018

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-90-5997-269-8

Tot eene altoos duurende gedachtenisse

De nalatenschap van Pieter Adriaensz van der Werff

Het beleg en het ontzet van Leiden behoren tot de beroemdste gebeurtenissen uit de Tachtigjarige Oorlog. Geen wonder dat ze ook hun neerslag hebben gevonden in de beeldende kunst. Het verhaal van benauwenis, ziekte, honger, conflict, zelfop-offering en bevrijding heeft altijd tot de verbeelding gesproken. Sommige beelden zijn in de loop van de tijd gevormd, vervormd misschien, andere vrijwel direct na de gebeurtenissen ontstaan en door de eeuwen heen zorgvuldig bewaard en gekoesterd. In het volgende wil ik mij om te beginnen kort richten op het beeld dat in de negentiende eeuw is gecreëerd van een van de hoofdrolspelers in dit drama, de beroemde burgemeester Pieter Adriaensz van der Werff. Daarna wil ik met u stap voor stap teruggaan in de tijd. Eerst brengen we een denkbeeldig bezoek aan een van de allereerste tentoonstellingen die zijn gehouden, in 1824, van voorwerpen en kunstwerken die herinneren aan het beleg en ontzet van Leiden. Vervolgens wil ik een antwoord proberen te vinden op de vraag hoe het mogelijk is dat die voorwerpen de eeuwen hebben overleefd en welke rol Van der Werffs erfgenamen daarbij hebben gespeeld. Ten slotte wil ik een blik werpen op enkele kunstwerken die al in de zeventiende eeuw door de nazaten in opdracht zijn gegeven en die daarmee een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de vorming van de herinnering aan Pieter Adriaensz van der Werff.¹

Het monument Van der Werff

Wie denkt aan kunst en herinnering rond het beleg en het ontzet van Leiden, ziet vermoedelijk direct twee kunstwerken voor zijn geestesoog opdoemen.

In de eerste plaats het standbeeld voor burgemeester Pieter Adriaensz van der Werff, opgericht naar aanleiding van de driehonderdjarige herdenking van het ontzet (afb. 1).² Hoewel het initiatief tot de oprichting van dit standbeeld in 1872 was genomen en het ingezonden ontwerp van de alleskunner Johan Philip Koelman (1818-1893) – hij was schilder, schrijver, dichter en beeldhouwer – al in oktober 1873 door de commissie was uitverkoren, duurde het tot 3 oktober 1884 voordat het standbeeld daadwerkelijk werd geplaatst. De kunstenaar heeft de veronderstelde onverzettelijkheid van de burgemeester mooi weten te vangen in dit monumentale standbeeld, dat

1. Johan Philip Koelman, *Model voor het standbeeld van burgemeester Pieter Adriaensz van der Werff*, 1873, gips, 65,5 x 29,5 x 27 cm, De Lakenhal, Leiden.

door de gekozen houding van de ons moedig tegemoet tredende Van der Werff toch een zekere dynamiek weet uit te stralen.

Een standbeeld en een straat, ja een park dat naar je is vernoemd: die eer valt maar heel weinig historische figuren te beurt. De negentiende eeuw was natuurlijk die van het nationalisme, met zijn nationale helden, zijn zeehelden- en schildersbuurten, en zijn standbeelden. Toch heeft een echte statuomanie, zoals die zich aftekent in het Italië van na de eenwording of in het negentiende-eeuwse Frankrijk, in Nederland niet plaatsgevonden. Zelfs na lang zoeken kan hier niet veel meer dan één, hooguit twee handenvol standbeelden uit de tweede helft van de negentiende eeuw worden aangewezen.³ Nederland is wat dat betreft altijd terughoudend geweest en gebleven. Dat verklaart mede waarom de cultuur-historische beeldenstorm die op dit moment door de westerse wereld trekt, in Nederland bescheiden van omvang is, de discussie over Jan Pietersz Coen en ons koloniaal verleden ten spijt.⁴

De kans dat Van der Werff ooit het object zal zijn van culturele afkeuring, laat staan van iconoclasmie, lijkt mij niet zo groot. Weliswaar doet de academische geschiedwetenschap er alles aan om zijn rol tijdens het beleg en daarmee zijn historische *statuur* te relativeren, maar zijn *statue* staat in Leiden fier en onbedreigd overeind. Van der Werff is dermate verweven geraakt met de publieke herinnering aan het beleg en het ontzet van Leiden, dat hij vermoedelijk nooit van zijn voetstuk zal worden gestoten – een voetstuk, overigens, dat werd ontworpen door de architect H.P. Vogel (1833-1886) en gedecoreerd met bronzen reliëfs met scènes uit het beleg en ontzet.

Als we spreken over de gemonumentaliseerde herinnering aan Van der Werff, denken velen van ons in de tweede plaats ongetwijfeld aan *De zelfopoffering van burgemeester Van der Werff* (afb. 2). Dit enorme doek werd in 1816-1817 beschilderd door de Zuid-Nederlander Matthieu Ignace van Bree (1773-1839) en in 1818 door Willem I, toen nog koning van de Noordelijke én Zuidelijke Nederlanden, gekocht en vervolgens aan de stad Leiden geschonken. Van Bree canoniseerde aan het begin van de negentiende eeuw het beeld van de opofferingsgezindheid van de Leidse burgemeester, die desnoods bereid zou zijn geweest zijn eigen vlees ter beschikking te stellen aan zijn hongerende stadgenoten, als zij maar niet zouden toegeven aan de Spanjaarden. Waar Van der Werff in sommige eerdere voorstellingen slechts bereid lijkt om één van zijn eigen armen af te hakken, wijst hij bij Van Bree met zijn degen op zijn hele lichaam: alles of niets.⁵

Het is natuurlijk enigszins pikant dat uitgerekend een Zuid-Nederlander als Van Bree op zo'n overtuigende wijze uitdrukking wist te geven aan het 'vaderlandsch ge-

3. Johann Bernhard Wittkamp, *Het ontzet van Leiden*, 1848, doek, 71 x 112 cm, De Lakenhal, Leiden; verkleinde kopie naar het schilderij in het Klein Auditorium van het Academieggebouw van de Universiteit Leiden.

Vorige pagina:

2. Matthieu Ignace van Bree, *De zelfopoffering van burgemeester Van der Werff*, 1817, doek, 430 x 574 cm, De Lakenhal, Leiden.

voel' dat het nieuwe Koninkrijk der beide Nederlanden na 1814 een gevoelsbasis in een gezamenlijke geschiedenis moest geven. Maar Van Bree had al onder het *empire* van Napoleon geleerd hoe hij die vaderlandse sentimenten moest bespelen, met grote formaten en grote gebaren. En het nieuw gevormde koninkrijk, met zijn gespleten geschiedenis, had juist aan die grote, verbindende, menselijke gebaren van een niet duidelijk aan Oranje of de Staten gebonden figuur als Van der Werff behoefte, na de door en door verpolitiekte en in sommige opzichten ook wel verziekte periode van de patriotten- en de Bataafs-Franse tijd. De koninklijke aankoop en daarmee impliciete goedkeuring van het reusachtige doek en de direct daarop volgende schenking aan de stad Leiden deden vermoedelijk de rest.⁶

Het kon niet uitblijven of Van Bree's succesvolle en door de koning kennelijk goedgekeurde weergave van een lokale gebeurtenis met nationale uitstraling kreeg navolging. Allereerst in een groot werk uit 1829, tegenwoordig ook in De Lakenhal, door een van zijn Antwerpse leerlingen, Gustaf Wappers.⁷ En dan *'Het ontzet van Leijden, in den jare 1574'*, zoals de oorspronkelijke titel luidt,⁸ in het Klein Auditorium van het Academieggebouw van de Universiteit Leiden (vgl. afb. 3). Dit eveneens reusachtige schilderij uit 1848 is van de hand van Johann Bernhard Wittkamp (1820-1888), weer een kunstenaar bij wie niet verschrikkelijk veel Neêrlands bloed door d'ad'ren vloeide. Wittkamp werd geboren in Riesenbeck bij Münster als zoon van een koopman en leerde schilderen bij Nicaise de Keyser (1813-1887), een leerling van Van Bree, aan de Academie van Antwerpen. Hij staat dus artistiek gezien rechtstreeks in de lijn Van Bree-Wappers, en is de derde kunstenaar met een Vlaamse artistieke achtergrond die Holland een lesje gaf in de monumentale verbeelding van zijn vaderlandse verleden.

Als we Wittkamps schilderij nader beschouwen, zien we dat het perfect past in de algemene karakteristiek die van de negentiende-eeuwse, romantische historieschilderkunst kan worden gegeven: die richt zich tenslotte op de verheerlijking van een deugd die ten voorbeeld wordt gesteld aan de natie, maar ze doet dat op een theatrale manier, door eerder het emotionele, subjectieve element te belichten dan het formeel-historische. Vermoedelijk daarom, althans in de gedachtegang van de negentiende-eeuwer, moest de schilder een bijzonder oog hebben voor de rol van vrouw en kinderen in het historisch gebeuren. Wittkamp heeft al deze aanbevelingen opgevolgd en daarbij met een schuin oog ook gekeken naar een prent van H.P. Oosterhuis uit 1825, die dezelfde scène verbeeldt.⁹